

Türkiye Selçukluları Gayrimüslim Politikalarını Dönemin Kiliseleri Üzerinden Okuma ve Kırkdamaltı (Saint George) Kilisesi Üzerine Bir Değerlendirme

Nazlı ALTUNSOY

Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Kırklareli, Türkiye, nazli.altunsoy@klu.edu.tr (Sorumlu Yazar/Corresponding Author)

Makale Bilgileri

ÖZ

Makale Geçmişi

Geliş: 18.10.2022
Kabul: 14.12.2022
Yayın: 31.12.2022

Anahtar Kelimeler:

Selçuklu,
Hristiyanlık,
Kırkdamaltı (Saint
George) Kilisesi,
Thamar,
Basil.

Fetihle birlikte Selçuklular, Anadolu topraklarındaki gayrimüslimlerin yeni düzene intibaklarını sağlanmasına ve ortak bir paydada birleşen yeni bir toplum yaratmaya gayret göstermişlerdir. Bu politika doğrultusunda yapılan faaliyetlerin izleri, gayrimüslimlerin ibadethanelerinde takip edilebilmektedir. Bir bölge fethedildiğinde en büyük kilisenin camiye dönüştürüldüğünü, diğerlerine çoğunlukla dokunulmadığını, bunun dinî değil siyasî bir uygulama olduğunu görebilmekteyiz. İbadet ve inanç dokunulmazlığının bir sonucu olarak kiliselerin tamirlerinin yanı sıra yenilerinin de inşa edildiği bilinmektedir. Kiliseler, freskleri ve kitabeleriyle Selçuklu Anadolu'suna dair önemli okumalar sağlamaktadırlar. Kitabelerle yeni kiliseler inşa edildiğini veya var olanların fresklerle zenginleştirildiğini öğrenebilmekteyiz. Yine bu kitabeler, freskler ve süslemelerden kilise mensuplarının ve yapı ustalarının, Bizans İmparatorluğu ile ilişkilerinin devam edip Selçukluların buna mâni olmadığını da görmektedir. Kırkdamaltı (Saint George) Kilisesi Kapadokya bölgesindeki kaya kiliselerine dair önemli örneklerdendir. Bu kilise kitabesi ve freskleriyle bahsedilen okumaya dair önemli bir belge niteliğindedir. Bu çalışmada maddî kalıntılar öncülüğünde hem Selçuklu siyasetine hem de kilise bağışçılarının kimliklerine dair çıkarımlar yapılmaya çalışılacaktır.

Reading the Non-Muslim Policies of the Seljuks of Turkey through the Churches of the Period and an Evaluation of the Kırkdamaltı (Saint George) Church

Article Info

ABSTRACT

Article History

Received: 18.10.2022
Accepted: 14.12.2022
Published: 31.12.2022

Keywords:

Seljuks,
Christianity,
Kırkdamaltı (Saint
George) Church,
Thamar,
Basil.

With the conquest, the Seljuks tried to adapt the non-Muslims in the Anatolian lands to the new order and to create a new society united on a common ground. The traces of the activities carried out in line with this policy can be followed in the places of worship of non-Muslims. We can see that when a region was conquered, the largest church was converted into a mosque, the others were mostly untouched, this was a political practice, not a religious one. It is known that as a result of the inviolability of worship and belief, churches were repaired as well as new ones were built. The churches provide important readings about Seljuk's Anatolia with their frescoes and inscriptions. We can learn that new churches were built with inscriptions or that existing ones were enriched with frescoes. Again, from these inscriptions, frescoes and decorations, it is seen that the relations of church members and builders with the Byzantine Empire continued and the Seljuks did not prevent this. Kırkdamaltı (Saint George) Church is one of the important examples of rock churches in the Cappadocia region. This church is an important document about the reading mentioned with its epitaph and frescoes. In this study, inferences about both Seljuk politics and the identities of church donors will be tried to be made under the leadership of material remains.

Atıf/Citation: Altunsoy, Nazlı. "Türkiye Selçukluları Gayrimüslim Politikalarını Dönemin Kiliseleri Üzerinden Okuma ve Kırkdamaltı (Saint George) Kilisesi Üzerine Bir Değerlendirme". *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)* 7 (Aralık 2022), 49-65. <https://doi.org/10.47702/sema.2022.23>

"This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) (CC BY-NC 4.0)"

GİRİŞ

Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurulması ile Anadolu coğrafyasında pek çok alanda oldukça hızlı bir değişim ve dönüşüm yaşanmıştır. Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu'da sürekli toprak kaybedip daha batıya çekilmesiyle ortaya çıkan siyasî boşluk Türk-İslam beylikleri tarafından doldurulmuş, sonrasında ise Türkiye Selçuklu Devleti güçlenip bölgede hakimiyeti, birliği tesis etmiştir. Oldukça kısa denilebilecek bir sürede Anadolu coğrafyasında hızlı bir siyasî dönüşüm olduğu görülmektedir. Bunun bir sonucu olarak Anadolu sosyokültürel durumunda meydana gelen değişim ise siyasî dönüşüm kadar önemli olup dünya tarihinde iz bırakan meselelerden birisidir. Zira bu sadece Anadolu'nun çehresini değiştirmekle kalmamış, yüzyıllar sonrasına dahi etki eden bir mesele olarak tarihte yerini almıştır. Anadolu'da Selçuklu öncülüğünde gerçekleşen dönüşümde nasıl bir intibak süreci yaşandığı ise izaha muhtaçtır. Bu dönüşümde bazı eserlerde yazıldığı gibi Anadolu'da büyük bir yıkım mı gerçekleşmiş, yoksa yeni bir sentez, medeniyet mi inşa edilmiştir?¹ Bu sorulara cevap vermek için oldukça uzun ve detaylı çalışmalar yapılması gerekmektedir. Bu çalışmada ortaya konulmaya çalışıldığı gibi bazı maddî kalıntılar veya tek bir eser ile dahi zikredilen soruya cevap niteliğinde çıkarımlar yapmak mümkün olabilmektedir.

Selçukluların başkentine yakın olup büyük önem verdikleri Kapadokya bölgesi, Hristiyanlık için de değerli bir merkezdir. Hristiyan din adamlarının dördüncü asırdan itibaren bölgeye gelmeye ve burada kiliseler inşa etmeye başladıkları bilinmektedir.² Özellikle bölgenin jeolojik yapısının uygunluğu dikkat çekecek ölçüde kaya kiliselerinin yapılmasına imkân tanımıştır.³ Bizans İmparatorluğu hakimiyeti boyunca bölgede yeni kiliselerin inşa edildiği bilinmektedir. İhlara Vadisi'nde on birinci asırda 100'den fazla kilise, 16 manastır olduğu, bölgenin nüfusunun 80-100 bin civarında olduğu bilgisi 2013 Aksaray İli Doğa Turizmi Master Planı 2013-2023 isimli çalışmada yer almıştır ve rakamlar bölgenin Hristiyan yapısına dair önemli bir gösterge olarak durmaktadır. Zira bugün dahi 105 civarında kilisenin mevcut olup 12'sinin de ziyarete açık olması bölgedeki Hristiyan nüfus yoğunluğunu göstermesi hasebiyle önemlidir.⁴ Kiliseler var olmasına karşın fresklerle⁵ bezenmesi bilhassa X. yüzyıl sonundan itibaren yoğunlaşmış bir uygulama olup XII. yüzyılda ağırlık kazanmıştır.⁶ Türklerin Anadolu'da hakimiyet kurmalarıyla bu uygulamanın sona ermeyip devam ettiği, hatta Kapadokya bölgesi ile Konstantinopol'deki kiliselerin fresklerinin benzerliği

¹ Vryonis bu konuyu kitabında uzunca işleyerek Türk fetihlerinin kiliselerde ve dolayısıyla Anadolu'da çöküşe sebep olduğunu belirtmiştir. Bk. Speros Vryonis Jr., *Küçük Asya'da Orta Çağ Helenizminin Çöküşü ve 11. Yüzyıldan Başlayarak 15. Yüzyıla Kadar İslamlaşma*, çev. İdem Erman (İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2020), s. 363-440.

² Banu Davun-Yusuf Albayrak, "Aksaray İhlara Vadisindeki Yılanlı Kilise'de Bulunan Yılanlı Fresko ve Fresko'nun Estetik Analizi", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 50 (Yaz 2021), 285.

³ Bu durum Türkmenlerin gelmesiyle kiliselerin yanı sıra kaya camilerinin oluşumunu beraberinde getirmiştir. İhlara Vadisi'nde Belisırma ile Selime arasında bulunan Kaya Cami'nin Selçuklu dönemine ait olduğu düşünülmektedir. Fakat esas gelişme Osmanlı Devleti döneminde yaşanmıştır. Bk. Ayşe Budak, *Mimarsız Mimarlık Kapadokya Bölgesi Kaya Oyma Camileri* (Konya: Literatürk Academia Yayını, 2018), 42, 237.

⁴ *2013 Aksaray İli Doğa Turizmi Master Planı 2013-2023*, Orman ve Su İşleri Bakanlığı 8. Bölge Müdürlüğü Aksaray Şube Müdürlüğü, Mart 2013, 61.

⁵ Fresk ıslak alçı yüzeye boyanın sulu boya gibi sürülerek elde edildiği bir resim türüdür. Bk. Selçuk Mülâyim, "Fresk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/199; Belirtmekte yarar var ki kilise duvarlarının tasvirlerle donatılması ilk dönemlerden itibaren mevcuttur ve bu resimler onu yaptıran bânilerin maddî gücüyle orantılıdır.

⁶ İ. Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi (3. Cild)* (İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası, 1975), 2898; Tamer Nacar, *Nevşehir Açık Hava Müzelerinde Bulunan Fresklerin Figür İncelemesi ve Sembolik Anlamları* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Güzel Sanatlar Eğitimi Anabilim Dalı, Resim-İş Eğitimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 25; Ayla Birinci-T. Emre Feyzoğlu, "Kapadokya Bölgesi Kiliselerindeki Fresklerin Seramik Yüzeylerde Yorumu", *ULAKBİLGE* 43 (Aralık 2019), 884.

bilinmektedir. Bu benzerlikten yola çıkarak Konstantinopol ile Kapadokya arasındaki kültürel ve politik ilişkilerin varlığı ve buna Selçuklu yönetiminin izin verdiği söylenebilir.⁷ Biz de bu çalışma ile uygulamalara dair kanıt olabilecek kiliseleri sunmaya çalışacağız. Ayrıca Kırkdamaltı (Saint George) Kilisesi üzerine bir değerlendirme yaparak buradaki bağışçıların kimlikleri hakkında bir yorumda bulunacağız.

1. Selçuklu Anadolu'sundaki Bazı Kiliseler Üzerinden Selçuklu Gayrimüslim Politikasına Dair Bir Okuma

Kırkdamaltı (Saint George) Kilisesi, Selçuklu egemenliğindeki Kapadokya'da, başkent Konya'ya oldukça yakın bir yerdedir. Burada yer alan “bağışçı freskleri” ve “kilise kitabesi” döneme ışık tutan canlı bir hazinedir. Freskler ve kitabeden, dönem hakkında önemli çıkarımlar yapmak mümkündür. Ancak bahse konu olacak alanda bu kilisenin tek olmadığı, Selçukluların politikasının bir ürünü olduğu biraz araştırma yapıldığında görülmektedir. Muhtemeldir ki daha birçoğu zamanın aşındırıcı gücüne dayanamayıp yok olmuştur. Ancak hâlâ bazı örnekler üzerinden bu yorumu desteklemek mümkündür ve yapılacak yeni çalışmalarla, keşiflerle bu politikanın izlerine dair daha fazla belgeye ulaşmak mümkün olabilecektir. Kırkdamaltı (Saint George) Kilisesi ile aynı bölgede yer alan ve Nevşehir'in Gülşehir ilçesinde zengin freskleriyle dikkat çeken bir başka kaya oyma kilisesi Karşı (Aziz Jean) Kilisesi'dir. Kilise iki katlıdır ve ikinci katının 1212 yılında yapıldığı apsisteki yazıtta belirtilmektedir.⁸ Nevşehir'in Ürgüp ilçesinin 80 km güneyinde Şahin Efendi Köyü'ndeki Kırk Şehitler Kilisesi de 1216 yılında fresklerle bezenmiştir.⁹ Bu faaliyetlerin tarihlerine bakılınca Selçukluların güçlü olduğu bir dönemde bunun yapılabilmesi bahsedilen politika ile ilgilidir diyebiliriz. Resimli kaya kiliselerinin çoğunun Selçuklulardan hemen önce inşalarının hızlandığı, Selçuklu döneminde de devam ettiği böylece görülmektedir.¹⁰ Ayrıca Kapadokya ve Konstantinopol'deki kiliselerin benzerliğinden yola çıkarak kültürel ve politik ilişkilerin varlığı dikkatleri çekmektedir.¹¹

Ayşe Budak, Kapadokya bölgesinde 55 kaya camisinden yalnızca üçünün Bizans dönemi yapılarından dönüştürüldüğünü tespit etmiştir. Bunlar; Mamasun Tekkesi Kaya Camisi, Nevşehir'in Gülşehir ilçesindeki Açıksaray Kaya Camisi ve Açıksaray Manastır Camisi'dir. Mamasun Tekkesi Kaya Camisi bir kiliseden, Açıksaray Kaya Camisi bir şarap işliğinden, Açıksaray Manastır Camisi ise bir manastırdan camiye dönüştürülmüştür.¹² Bu tarihlerde Türklerin Açıksaray'a geldiği, yerleşimlerin gerçekleştiği bilinmektedir.¹³ Kalan 52 cami ise doğrudan cami olarak inşa edilmiştir.¹⁴ Esere konu olan bu camiler Osmanlı döneminde inşa edilmiştir. Fakat Osmanlı Devleti'nin Selçuklu tecrübesine dayanması, ayrıca bölgedeki kilise ve manastırlara dokunulmaması ve bugün bölgede mevcut olan kaya kiliselerine hem Selçuklu döneminde hem de sonrasında büyük müdahalelerin olmadığı delildir.

⁷ Osman Turan, “Les Souverains Seldjoukides et Leurs Sujets Non-Musulmans”, *Studia Islamica* 1 (1953), 91; Robert G. Ousterhout, *Visualizing Community Art, Material Culture, and Settlement in Byzantine Cappadocia*, (Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2017).

⁸ Nicole et Michel Thierry, *Nouvelles Églises Rupestres de Cappadoce* (Paris: Librairie C. Klincksieck, 1963), 204; Nacar, *Fresklerin Figür İncelemesi*, 35-37.

⁹ Thierry, *Nouvelles Églises*, 213; <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/nevsehir/gezilecekyer/kirk-sehitler-kilisesi>.

¹⁰ Nacar, *Fresklerin Figür İncelemesi*, 25.

¹¹ Ousterhout, *Byzantine Cappadocia*.

¹² Budak, *Mimarsız Mimarlık*, 52, 124-132, 326.

¹³ Budak, *Mimarsız Mimarlık*, 124.

¹⁴ Budak, *Mimarsız Mimarlık*, 326.

Türkiye Selçuklularının hakimiyetinde yer alması dahi Selçuklu genel politikasını göstermesi açısından İspir ve Bayburt'taki kiliseler de duruma dair örnekler arasındadır. Bryer İspir iç kalesindeki kilise ile Bayburt'taki kilisenin yine Müslüman yöneticilerce desteklendiğini yazmaktadır. O, Erzurum Meliki Tuğrul Şah'ın Trabzon Rumlarına hediyeler ve atlar göndermesinin yanı sıra manastıra da yardım ettiğini belirtir.¹⁵ Yazar, Bayburt iç kalesinde "Trapezuntine" isimli kilisenin Melik Tuğrul Şah'ın belki de kendi emriyle inşa edildiğini yazar. Bryer 1223 yılında gerçekleşen evlilik anlaşmasına uygun olarak ve ortak kültürün bir parçası olarak bu durumun normal olduğunu söylemektedir. İspir'deki kilisenin yorumlanması ise daha zordur; zira Gürcü tarzında değil yine Bayburt'taki gibi bir planda inşa edilmiştir ki bunu yazar Melik'in Trabzon ile ilişkilerinin daha yoğun olmasına bağlar. Ancak onun da sonunda söylediği gibi her ne tarzda ve amaçla olursa olsun kiliseler Müslüman hükümdarın himayesinde inşa edilmişlerdir.¹⁶ Bu örneklerle rahatlıkla söylenebilir ki durum genel bir Selçuklu politikasının varlığını göstermektedir ve döneme göre hayli ileri bir seviye olarak değerlendirilebilecek izinlerin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.

2. Kırkdamaltı (Saint George) Kilisesi

Çalışmamızda incelediğimiz Kırkdamaltı (Saint George) Kilisesi, Aksaray ili İhlara Vadisi'nde yer alan bir kaya oyma kilisesidir. Aksaray, Selçuklular döneminde öne çıkan şehirlerden biridir.¹⁷ Şehir, Türkiye Selçuklularının başkenti Konya ile dönemin büyük merkezlerinden Kayseri, Sivas arasında olmasının etkisiyle stratejik bir öneme sahiptir. Yol üzerinde sıklıkla karşılaşılan hanlar, kervansaraylarla da durum anlaşılabilir. Ancak Aksaray'ın öne çıkması II. Kılıç Arslan ile gerçekleşmiştir. O, buraya beyaz taşlardan bir saray inşa ettirmiş ve buna binaen Aksaray olarak isimlendirilmiştir.¹⁸ II. Kılıç Arslan şehri adeta yeniden kurmuş, burada bedestenler, kervansaraylar camiler inşa ettirip başka bölgelerden insanları buraya göç ettirerek şehri zenginleştirmiş fakat buraya gayrimüslimlerin yerleşmesine izin vermemiştir. Ancak bu durumun sadece şehir merkezi için geçerli olduğu, kırsal bölgede ise Hristiyan nüfusun yoğunluğu bilinmektedir.¹⁹ Selçuklular ile altın devrini yaşayan Aksaray'ın, Moğol istilası sırasında yoğun baskıya maruz kalan yerlerden biri olduğunu olaylara bizzat şahit olan Kerimüddin Mahmud Aksarayî'den öğrenebilmekteyiz.²⁰ Ancak Selçukluların Köseadağ Savaşı (1243) sonrasında Anadolu'da fiilî hakimiyeti kaybetmesine karşın, bahsedilen kilisede Selçuklu sultanının isminin anılması, Moğol baskısına rağmen Selçukluların hâlâ

¹⁵ Anthony Bryer-David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontus* (Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1985), 354.

¹⁶ Bryer-Winfield, *The Byzantine Monuments*, 354; Şükürov bu iki kilisenin harem Hristiyanları, hükümdarların eş, cariye ve hizmetlileri için yapıldığını yazmıştır. Bk. Rüstem Şükürov, "İspir ve Bayburt Kalelerindeki Kiliseler: Harem Hristiyanlığının Kalıntısı mı?", çev. Orçun Alpay, *Türk Bizans İlişkileri ve Anadolu'nun Türkleşme Süreci*, haz. İvan Pavli-Badegül Can Emir (İstanbul: Kültür Bilimleri Akademisi Yayınları, 2016), 343.

¹⁷ Aksaray'ın Orta Çağ'da dikkat çeken, güzel bir şehir olduğu İbn Battûta'nın satırlarında da yer almıştır. Bk. Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, çev. A. Sait Aykut (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000), 414.

¹⁸ M. Zeki Oral, "Aksaray'ın Tarihi Önemi ve Vakıfları", *Vakıflar Dergisi* 5 (1962), 223.

¹⁹ Kerimüddin Mahmud Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbar*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 23; *Anonim Selçuknâme*, çev. H. İbrahim Gök-Fahrettin Coşkuner (Ankara: Atıf Yayınları 2014), 37-38; Hamdullâh Müstevfi Kazvîni, *Târîh-i Güzide (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, ed. Erkan Göksu (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015), 116; Turan, "Les Souverains Seldjoukides", 86; Oral, "Aksaray'ın Tarihi Önemi ve Vakıfları", 223; Köylerdeki Hristiyan nüfus hakkında tablolar için bk. Doğan Yörük, *XVI. Yüzyılda Aksaray Sancağı: 1500-1584* (Konya: Tablet Kitabevi Yayınları, 2005), 69-74; XV. yüzyıl Osmanlı kayıtlarına göre Güzelyurt (eski adıyla Gelveri) Hristiyanlardan oluşmaktadır. Budak, *Mimarsız Mimarlık*, 29.

²⁰ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 99, 115, 117, 175, 177, 185, 229.

bölgedeki hakimiyetlerini koruduklarını veya halk üzerinde bir kabule mazhar olduklarını göstermektedir.²¹

Kilisede ismi geçen Selçuklu sultanı II. Gıyâseddin Mesud, devletin dağılma döneminde oldukça maceralı ve mücadelelerle dolu bir ömür sürmüştür. O, esasen babası Sultan II. İzzeddin Keykâvus'un tahta geçmesiyle bu serüvene adım atmıştır. II. İzzeddin Keykâvus kardeşi Rükneddin Kılıç Arslan ile giriştiği mücadelede çareyi Konstantinopol'e sığınmakta bulmuş; eşi, çocukları ve maiyetiyle birlikte Konstantinopol'e gitmiştir.²² Bizans imparatoru, sultana oldukça önem vermiş ve hakimiyet alameti olan kırmızı çizmeler giydirmiştir (1261-1264).²³ Bizans İmparatorluğu ile sorunlar yaşaması üzerine²⁴ sultan Enez kalesine hapsedildiyse de Berke Han'ın yardımcılarıyla buradan kaçıp Kırım'a gitmiştir. Bu seyahatler sırasında II. Gıyâseddin Mesud da babasının yanında bulunmaktaydı.²⁵ Babası öldükten sonra II. Gıyâseddin Mesud Kırım'dan Sinop'a gelmiş ve Abaka'nın onayı ile Selçuklu tahtına oturmuştur (1280-81).²⁶

Sultan II. Gıyâseddin Mesud ve yetiştirdiği ortamdaki Müslüman-gayrimüslim ilişkilerini ortaya çıkarmak konunun izahı açısından önem arz etmektedir. II. Gıyâseddin Mesud'un annesi Berduliye, Hristiyan bir kadındı. Şükürov onu Anadolu Hristiyan ve Rumî, hatta Bizans kökenli var saymanın mümkün olduğunu belirtir ki haklıdır.²⁷ Berduliye'nin kardeşleri Kir Haye ve Kir Hadid ise Selçuklu siyasetinde etkin kişilerdendi.²⁸ Dolayısıyla II. Gıyâseddin Mesud'un, babası II. İzzeddin Keykâvus gibi Hristiyanlara yakın olduğu, ilişkilerde bulunduğu, hatta Bizans sarayında kalmasının da bu durumu pekiştirdiğini söyleyebiliriz. II. İzzeddin Keykâvus'un 1259'da Barsûmâ Manastırı'na (Malatya) gidip Patrik Dionisius'a hediyeler sunması bu ilişkiye dair önemli bir örnektir.²⁹ Fakat Şükürov'un II. İzzeddin Keykâvus ile oğlu II. Gıyâseddin Mesud'un Hristiyanlık ve Müslümanlığı bir arada yaşayan iki kimlikli kişiler olduğunu savunması çok uç bir önermedir ve destekleyici kanıtlar barındırmamaktadır.³⁰

Selçuklu sultanının Hristiyanlarla ve özellikle Rumlarla yakın ilişki kurmasına sebebiyet veren fiilî bir durum da söz konusuydu. Selçukluların Köseadağ Savaşı sonrasında hâkimiyetlerini kaybetmesi, Moğol tahakkümü altına girmesi, Anadolu'da istikrarı büyük ölçüde yaralamıştı. Batı Anadolu'daki Türkmen beylerinin bölgede kargaşaya sebebiyet vermesi her ne kadar II. Kılıç Arslan

²¹ J. Lafontaine-Dosogne, "Nouvelles Notes Cappadociennes", *Byzantion*, 33/1 (1963), 153.

²² Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 52.

²³ Georges Pachymérès, *Relations Historiques I-III*, edisyon giriş ve notlar Albert Failer, çev. Vitalien Laurent (Paris: Société d'Édition, 1984), 182; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 53, 56-57.

²⁴ Aksarayî, buna sebep olarak sultanın Konstantinopol'ü alma fikrine düştüğünü yazmaktadır. Bk. Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 56.

²⁵ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 56-57, 104; Faruk Sümer, "Keykâvus II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/354-356.

²⁶ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 104-105.

²⁷ Rüstem Şükürov, "Harem Hristiyanlığı: Anadolu Selçuklularının Bizans Kimliği", çev. Eda Havva Tan Metreş, *Türk Bizans İlişkileri ve Anadolu'nun Türkleşme Süreci*, haz. İvan Pavli-Badegül Can Emir (İstanbul: Kültür Bilimleri Akademisi Yayınları, 2016), 142.

²⁸ Simon de Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, çev. Erendiz Özbayoğlu (Alanya: Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2006), 60; el-Hüseyn b. Muhammet b. Ali el-Ca'feri el-Rugadi İbni Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-Alâiyye Selçuknâme*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 21, 456, 566; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 31; Berduliye, Konstantinopol'de imparatorluk saraylarının birinde sultanın ailesine mensup diğer kadın ve çocuklarla birlikte yaşamıştır. Bk. Rüstem Şükürov, "Bizans Dünyasının Doğu Sınırları: Prosopografik Bir Bakış Açısı", çev. Mahmut Kaya, *Türk Bizans İlişkileri ve Anadolu'nun Türkleşme Süreci*, haz. İvan Pavli-Badegül Can Emir (İstanbul: Kültür Bilimleri Akademisi Yayınları, 2016), 249.

²⁹ Ebu'l-Ferec, Gregory (Bar Hebraeus), *Ebu'l-Ferec Tarihi I-II*, çev. Ö. Rıza Doğul (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 573.

³⁰ Şükürov, "Harem Hristiyanlığı", 163.

devrinden beri bilinse de Selçuklu yönetimi tarafından dizginleniyordu. Ancak ortaya çıkan mevcut durumda Moğol tahakkümünü kabul etmeyen beyler, bir nevi özgürlüklerine kavuşarak hem Batı Anadolu'daki hareketlerine ağırlık verdiler hem de bu bölgeye göçü yoğunlaştırdılar.³¹ Anadolu'daki asayişin bozulmasının, Selçuklu istikrarının kaybolmasının, Bizans İmparatorluğu'nu da olumsuz etkilediği muhakkaktır. Anadolu'daki istikrarsız ortam İmparator II. Andronikos zamanında Bizans'ı Selçuklularla yakınlaştırmıştır diyebiliriz.

Hem Hristiyan anne, aneane ve akrabalar ve hem de Anadolu'daki siyasi durum nedeniyle Selçuklu sultanı II. Gıyâseddin Mesud ile Bizans İmparatoru II. Andronikos'un ilişkilerinin oldukça dostane olduğu söylenebilir. Döneme ait olup günümüze ulaşan iki kilise kitabesi bu ilişkiyi gözler önüne sermektedir. Bunlardan biri makaleye konu olan Kırkdamaltı (Saint George) Kilisesi'nin kitabesidir. Diğeri ise Sille/Konya'da bulunan Saint Chariton, Hagios Khariton ve Eflatun Manastırı isimleriyle de anılan Akmanastır'ın kitabesidir.³² Manastır, Eyice'nin deyişiyle: “*en parlak çağını Selçuklu Sultanlığı sırasında yaşamıştır.*”³³ Akmanastır'ın kitabesinde: “*...İmparator Andrinokos'un hükümdarlığı zamanında Patrik Gregorios'un hizmet ettiği yıllarda işte tamir edildi ve güzelleştirildi ki bu yıllarda Keykâvus'un oğlu efendimiz büyük sultan Mesud saltanat sürmekteydi... (1289)*”³⁴ yazmaktadır. Burası Selçuklu Konya'sı için önemli bir ibadetgah olmasının yanı sıra bilhassa Mevlânâ ve Mevlevîlerce de ziyaret edilen önemli bir yerdi. Manastır çalışanlarıyla Mevlevîlerin iyi ilişkiler geliştirdikleri de eserlerde yer almaktadır.³⁵ Hatta Akmanastır kompleksinin içerisinde özellikle Mevlevîler için bir mescidin olması, ibadethanelerin sadece yan yana değil iç içe olduğunu da kanıtlamaktadır.³⁶ Mevlânâ'nın torunu Arif Çelebi'nin Akmanastır keşişleriyle üç gün eğlendiği yönündeki Eflâkî'deki kayıtlar, bu yakınlığın Mevlânâ'dan sonra da devam ettiğini ispatlaması açısından önemlidir.³⁷ Diğeri yandan manastırda yer alan bir taş sanduka da oldukça dikkat çekicidir. Bu taş sandukada gömülü kişi Komnenos ailesinden olup dedesi Selçuklu emîri, babası rahiptir. Ölen kişi ise dedesine nispetle “Emîr Arslan” olarak kaydedilmiştir. Sandukanın Selçuklu formunda olup Yunanca yazılmış olması bahsedilen birlikteliğe dair önemli bir ayrıntıdır.³⁸

³¹ Georges Pachymérès, *Relations Historiques X-XIII*, edisyon çev. ve notlandıran Albert Failer, (Paris: Institut Français d'Études Byzantines, 1999, 474-477, 646-648.

³² Semavi Eyice, “Konya ile Sille Arasında Akmanastır Manâkıb al-‘ârifin'deki Deyr-i Eflatun”, *Şarkiyat Mecmuası* 6 (1966), 136.

³³ Eyice, “Akmanastır”, 149, 153.

³⁴ F. W. Hasluck, *Sultanlar Zamanında Hristiyanlık ve İslam II*, çev. Timuçin Binder (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013), 23-24; Eyice, “Akmanastır”, 140; Konyalı, *Aksaray Tarihi*, 2898; R. M. Şukurov, “Yakuplar: Bizans Hizmetindeki Türk Soyu”, çev. Ayşe Dietrich, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 21/21 (2007), 231.

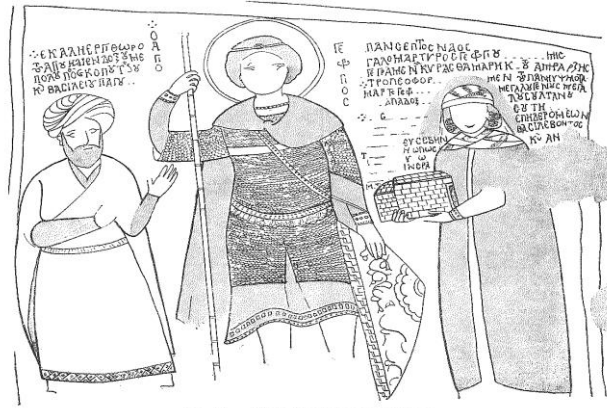
³⁵ Bu dönemde manastır için *Deyr-i Eflatun (Platon'un Manastırı)* denilmesi dikkat çekmektedir ki makalenin konusu Saint George'a benzer bir durum burada da vardır. Platon da Saint George gibi Türklerin sevdiği, sahiplendiği tarihî karakterlerden biridir ve Eflâkî'de duruma dair örnekler mevcuttur Bk. Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı (İstanbul: Kabalcı Yayınları 2011), 128, 291, 324, 335. Diğeri yandan Konya'nın merkezinde yer alan Hagios Amphilokios adındaki kilise ise Eflatun Kilisesi/Mescidi olarak isimlendirilmektedir ve Platon'un burada gömülü olduğu düşünülüp saygı duyulmuştur. Bu nedenle burası Hem Müslümanlar hem de Hristiyanlarca saygı duyulan, sahiplenilen bir ziyaretgah olmuştur. Yalnız Eflatun Kilisesi/Mescidi Akmanastır/Eflatun Manastırı ile karıştırılmamalıdır. Bk. Hasluck, *Hristiyanlık ve İslam II*, 16; Eyice, “Akmanastır”, 139, 147; Semavi Eyice, “Konya'nın Alaeddin Tepesinde Selçuklu Öncesine Ait Bir Eser: Eflatun Mescidi”, *Sanat Tarihi Yıllığı* 4 (1970), 274-278; Tekinalp Hagios Amphilokios Kilisesi'nin (Eflatun Kilisesi/Mescidi) ve Alanya Selçuklu sarayında yer alan kilisenin sultanların eşleri, yakınları, hizmetlileri tarafından kullanıldığını söylemektedir. Özellikle Alanya'dakinin sarayın yapımıyla beraber inşa edilmiş olması dikkate şayandır. Bk. V. Macit Tekinalp, “Palace Churches of the Anatolian Seljuks: Tolerance or Necessity?”, *Byzantine and Modern Greek Studies* 33/2 (2009), 148-167.

³⁶ Eyice, “Akmanastır”, 144.

³⁷ Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 263, 428, 662.

³⁸ Eyice, “Akmanastır”, 143, 156-157.

Çalışmaya konu olan kiliseye gelecek olursak inşa tarihinin 1283-1295 yıllarında olduğu tahmin edilmektedir.³⁹ Zira ismi geçen hükümdarlardan İmparator II. Andronikos Palailogos 1282-1328 yıllarında hüküm sürdüyse de 1294-1320 yıllarında oğlu IX. Mikhail Palailogos ile ortak hükümdarlık yapmıştır. Sultan II. Gıyâseddin Mesud ise 1284-1296 ve 1302-1308 yılları arasında hüküm sürmüştür. Bu nedenle kilisenin yapılış tarihi iki hükümdarın müstakil tahtta bulunmasının kesiştiği tarihler olarak 1283-1295 yıllarını işaret etmektedir. Kilisede, dönemin bölgede yoğun kullanılan süsleme tekniği freskler, tasvirler dikkat çekmektedir.⁴⁰ Bunlar içinde bağışçı fresklerinde yer alan tasvir ile kilise kitabesi ise Selçuklu Devleti'nin hâkimiyeti altındaki insanlara karşı uyguladığı politikaya dair çıkarımlar yapmaya imkân tanımaktadır. Bu durum fresk ve kitabenin değerini artırmaktadır. Kilisenin kitabesi şöyledir: “Şerefli Büyük Martir Aziz Georgios adına kurulan bu tapınak Amirarzes Basileios Giag(oupes)’in eşi ve karşıda resmedilmiş olan Tamara’nın yardımlarıyla büyük istek ve güçlüklerle muhteşem bir şekilde dekore edilmiştir. Ey çilekeş Kapadokyalı Martir Georgios. Yüceler yücesi, soylular soylusu Büyük Sultan Mesud’un hükmü altında, Andronikos Efendimiz Romalılar üzerinde hüküm sürerken...”⁴¹

Şekil 1. Bağışçı Freski Çizimi (Thierry, Nouvelles Églises, 2030)

Fresk’te Thamar ve Basil giydikleri kıyafetleriyle dikkat çekmektedir. Bağışçı freskinin açıklanması konusunda Konyalı oldukça önemli bir yorumda bulunmuştur:

“Kilisedeki Freskte Basile Türk kıyafetinde tasvir olunmuştur. Üzerinde gri-mavi renkte uzun bir kaftan bulunmakta, geniş kollarından, içine giydiği yeşil elbise görünmektedir. Sakallı olup, başında orta büyüklükte bir beyaz sarık vardır. Azizin sağında durmakta, ellerini rica ve niyaz anlamında ona doğru kaldırmış bulunmaktadır. Bağışçı Thamar azizin öbür tarafındadır. Kilisenin tamamlanmış bir modelini (maketini) Hazret’e takdim etmektedir. Bu, kaya içinde oyulmuş kilisenin maketi tek koridorlu ve yuvarlak mihraplıdır.”⁴²

³⁹ Thierry, *Nouvelles Églises*, 204; Yıldız Ötügen, *Ihlara Vadisi* (Ankara: Kültür Bakanlığı Tanıtma Eserleri, 1990), 6; Kilisenin mimârî olarak detaylı bir incelemesi için bk. Hülya Şahna, *Kapadokya Bölgesi, Ihlara Vadisi’ndeki Bizans Dönemi Kaya Mimarisi* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi ABD, Doktora Tezi, 2018).

⁴⁰ Turan, “Les Souverains Seldjoukides”, 92; Ötügen, *Ihlara Vadisi*, 56-57.

⁴¹ Thierry, *Nouvelles Églises*, 202; V. Laurent, “L’Inscription de l’Église Saint-Georges de Beliserama”, *Revue des Études Byzantines* 26 (1968), 367-371371; Konyalı, *Aksaray Tarihi*, 2897; Ötügen, *Ihlara Vadisi*, 56; <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/aksaray/gezilecekyer/kirkdamalti-klse>; Şukurov, “Yakuplar”, 226.

⁴² Konyalı, *Aksaray Tarihi*, 2899; Nota Karamaouna vd., “Female Donors in Thirteenth-Century Wall-Paintings in Cappadocia”. *Female Founders in Byzantium and Beyond*. International Collauium, September 23-25, 2008. Institut für Kunstgeschichte. University of Vienna, Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte 60 (2012), 239, 241.

Şekil 2. Bağışçı Freskleri

(<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/aksaray/gezilecekler/kirkdamalti-klisesi>)

Şekil 3. Bağışçı Freskleri (Fotoğraf Çekimi Aralık 2022)⁴³

⁴³ Maalesef günümüzde freskin yıprandığı, üzerine yazılar yazılarak tahrip edildiği görülmektedir.

Şekil 4. Bağışçı Freskleri (Fotoğraf Çekimi Aralık 2022)

2.1. Kırkdamaltı (Saint George) Kilisesi Bağışçı Fresklerinde Yer Alan Kişilerin Kimliklerine Dair Bir Değerlendirme

Kilisede bağışçıların tasvir edildiği bölüm dikkat çekicidir. Fakat burada tasvir edilen kişilerin kimlikleri konusunda net bir şey söylemek mümkün değildir. Net olan tek kimlik sadece Saint George'dur. Saint George, Hagios Georgios (halk arasındaki yaygın adıyla Aya Yorgi) Kapadokya bölgesinde dördüncü asrın başında yaşadığı ve şehit olduğu var sayılan kutsal bir kişidir ve Hristiyan dünyasında büyük üne sahiptir.⁴⁴ Bu kişi esasında sadece Hristiyanlar için değil aynı zamanda Müslümanlar için de dokuzuncu yüzyıldan itibaren kutsal kabul edilip daha sonra Cercis, Curcis ve Cercis isimleriyle benimsenilmiştir.⁴⁵ Sonraları Müslüman Türkler de bu kişiyi bilhassa Hızır-İlyas ile özdeşleştirip Hagios Georgios kültürünü sahiplenmişlerdir.⁴⁶ Hatta Saltuklu Emîri İzzeddin Saltuk'un, Dânişmendli Emîri Nâsırüddin Muhammed'in, Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan'ın oğlu Muğiseddin Kayser Şah'ın ve Sultan Alâeddin Keykubad'ın bastırdıkları sikkelerde de Hagios Georgios tasvirinin olması duruma dair örneklerdendir.⁴⁷ Böylece etkileşimlerin oldukça yoğun olduğu bir dönemde inanç

⁴⁴ A. Yaşar Ocak, "XIII-XV. Yüzyıllarda Anadolu'da Türk-Hristiyan Dinî Etkileşimler ve Aya Yorgi (Saint Georges) Kültü", *Bellekten* 55/214 (Aralık 1991), 662-664.

⁴⁵ Ocak, "Aya Yorgi (Saint Georges) Kültü", 666.

⁴⁶ Ocak, "Aya Yorgi (Saint Georges) Kültü", 669-670; Sille/Konya'da Kyriakon (Hızır İlyas) isimli kilisenin varlığı da duruma dair örneklerdendir. Bk. *Sille* (Konya: T.C. Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2005), 13.

⁴⁷ Ocak, "Aya Yorgi (Saint Georges) Kültü", 671; Rüstem Şükürov, "Anadolu Türkmenlerinin Kimliğinde Hristiyan Unsurlar (XII-XIII. Yüzyıllar)", çev. Aslıhan Şengün, *Türk Bizans İlişkileri ve Anadolu'nun Türkleşme Süreci*, haz. İvan Pavli-Badegül Can Emir (İstanbul: Kültür Bilimleri Akademisi Yayınları, 2016), 36-37; Betül Teoman-Gültekin Teoman, "Malatya'da Basılmış, Danişmendli ve Anadolu Selçuklu Sikkeleri", *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/1 (2016), 53; Ali Mıynat, "Türkleşme Sürecinde Kuzey-Doğu Anadolu'da İlk Sikke Basım Faaliyetleri: Bazı Nadir Saltuklu ve Mengüceklî Sikkeleri Üzerine Değerlendirmeler", *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXXIV/2 (2019), 673; Kayser Şah'ın sikkesi için bk. Halit Erkiletlioğlu-Oğuz Güler, *Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1996), 59-60; Sultan Alâeddin Keykubad'ın sikkesi için bk. Erkiletlioğlu-Güler, *Sikkeler*, 97; Mıynat, çift dilli (Grekçe-Arapça) sikkelerin ticarete kolaylaştırıcı ve teşvik edici etkisinin olduğunu belirtmektedir. Bk. Ali Mıynat, "Yeni Bulgular Işığında İlk Danişmendli Sikkeleri ve Danişmendli Malatya Melikleri Tarafından Bastırılan Sikkeler", *Uluslararası Malatya'nın Fethi ve Danişmendliler Sempozyumu-Bildiriler* (Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları, 2020), 145; Ancak Şükürov ve Mıynat, Hagios Georgios figürünün Bizans paralarında bulunmamasına karşın Haçlı paralarında bulunduğunu, bunun da bölgedeki etkileşimlerle ilgili olduğunu yazmışlardır. Bk. Şükürov, "Hristiyan Unsurlar (XII-XIII. Yüzyıllar)", 28-29; Mıynat, "Danişmendli Sikkeleri", 151.

açısından da ortak değerlere sahip olmanın iki toplumu birbirine yakınlaştırdığı, Hristiyanlar ve Müslümanların ortak değerleri daha çok vurgulayarak bir arada yaşamı mümkün kıldıkları görülmektedir.⁴⁸

Şekil 5. At üzerinde elinde mızrakla ejderha öldüren Hagios Georgios Tasviri (Dânişmendli Emîri Nâsırüddin Muhammed'in bakır sikkesi)(Teoman ve Teoman, “Malatya’da Basılmış, Danişmendli ve Anadolu Selçuklu Sikkeleri”, 53.)

Burada yer alan iki kişinin kimliğine gelecek olursak kadının adı zaten kitabede de geçtiği üzere Thamar’dır ve kilise için bağlar bağışladığı kitabede yazmaktadır: “*Ben naçiz Tamara, yaptırduğım bu tapınak için yamaç üzerindeki bir üzüm bağının arazisini, Şiara Phatenes'ten satın almış olduğum bağı bağışlıyorum.*”⁴⁹ Bu dönemde, XIII. yüzyılda, Selçuklu Anadolu’sunda var olan *kompleks politika* ve *sosyal durumların* zengin veya elit kadınların Hristiyanlara bağışlar sunmasına olanak sağladığı, rahatlıkla hem burada hem de bölgedeki diğer kiliselerde görülmektedir.⁵⁰ Ancak Thamar’ın kimliği konusunda problem vardır. Saint George’un yanında ve erkekten biraz daha üst konumda tasvir edilmesinden dolayı kadının yüksek bir konumda olduğu şeklinde yorumlanmaya müsaittir ki kilisenin bir maketini kadın Saint George’a sunmaktadır ve böylece kiliseyi esas yaptıran kişi olduğu vurgulanmaktadır. Konyalı, kadının kıyafetlerini şöyle yorumlamıştır:

“*Hanım Bizans modasına göre giyinmiş, omuzlarını örten geniş bir yaka ile süslü, yeşil ve uzun bir manto giymiştir. Alt tarafta, beyaz elbisesinin işlemeli eteği görülmektedir. Başında, yaka ile aynı kumaştan yapılmış yuvarlak ve oldukça yüksek, beyaz çizgili, gri bir takke vardır. Yüzünün iki tarafına toplanmış olan saçlarının ön tarafında, kulaklarında sallanan çok iri küpelerin üzerinde inciden yapılmış üç küçük kolye bulunmaktadır.*”⁵¹

Gürcü Kralı III. Giorgi’nin kız kardeşi Rosudan, kralın kızı, yeğeni Thamar’ı 1184’te tahta çıkmaya ikna etmesiyle⁵² Gürcü Krallığı altın devrini yaşamıştı (1184-1211).⁵³ Muhtemelen bundan sonraki süreçte Gürcülerde Thamar isminin kız çocuklarına daha sıklıkla verildiği tahmin edilebilir.

⁴⁸ Şükürov bu gibi tasvirlerin kullanılmasını, Anadolu’nun yeni fatihlerinin kendilerini “Roma”nın sultanları olarak ifadelerinin tasvirlerle de desteklenmesi olarak yorumlamaktadır. Bk. Şükürov, “Hristiyan Unsurlar (XII-XIII. Yüzyıllar)”, 22-23.

⁴⁹ Konyalı, *Aksaray Tarihi*, 2900; Ötüken, *Ihlara Vadisi*, 56;

https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/aksaray/gezilecek_yer/kirkdamalti-klse.

⁵⁰ Karamaouna vd., “Female Donors”, 242; Thierryler ise doğrudan hoş görü kavramını kullanmışlardır. Bk. Thierry, *Nouvelles Églises*, 205.

⁵¹ Lafontaine-Dosogne, “Nouvelles Notes Cappadociennes”, 152; Konyalı, *Aksaray Tarihi*, 2899; Şükürov, “Yakuplar”, 227.

⁵² İbni Bibi, *Selçuknâme*, 95. M. Felicite Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, çev. Hrand D. Andreasyan, haz. Erdoğan Merçil (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003), 358-360.

⁵³ Detaylı bilgi için bk. Erhan Ateş, “Kraliçe Tamara (Tamar) Devri (1184-1213) Gürcü Dış Politikası ve Bölgedeki Yansımaları”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 32/2 (2017), 363-390.

Ayrıca Kraliçe Thamar'ın Gürcistan'ın Aspindza Bölgesinde, Kür Irmağının sol tarafında Vardzia Köyünde bulunan ve UNESCO dünya mirası listesinde yer alan kaya manastır kompleksindeki 1184-1186 yıllarında yapıldığı tahmin edilen Dormition Kilisesi'nde bir freskinin bulunması önemli bir ayrıntıdır. Bu freskle görülmektedir ki hem Gürcistan'da hem de Kapadokya bölgesinde iki Thamar neredeyse aynı duruşla başışçı olarak kiliselere resmedilmiştir.⁵⁴ Bu durum Kraliçe Thamar'ın Gürcü kadınları üzerinde sadece isim olarak değil uygulamalarıyla da örnek alındığını ve coğrafi mesafeye karşın kültürel hafızanın devamını göstermektedir.

Şekil 6. Gürcü Kraliçesi Thamar'ın Vardzia'da (Gürcistan) Dormition Kilisesi'ndeki freski.
(<https://jenikirbyhistory.getarchive.net/amp/topics/tamar+of+georgia>)

Vryonis ve Şükürov freskteki kişinin II. Gıyâseddin Keyhusrev'in eşi Thamar (daha sonraki ismiyle Gürcü Hatun) olduğunu belirtmektedirler.⁵⁵ Bu Thamar, Büyük Gürcü Kraliçesi Thamar'dan sonra tahta geçen Rosudan'ın kızıdır ve babası Erzurum meliki Tuğrul Şah'ın oğlu Davud'dur. Davud, Rosudan'ın isteği ile düğünden önce Hristiyan olmuştur.⁵⁶

Thamar, Sultan II. Gıyâseddin Keyhusrev'le evlendiğinde yanında din adamları ve hizmetlilerle birlikte Hristiyan kıyafetleri içinde gelmiştir. Ancak Ebu'l-Ferec'in dediğine göre çok kısa süre sonra Müslüman olmuştur.⁵⁷ Vryonis ve Şükürov, Ebu'l-Ferec'deki Gürcü Hatun'un Müslüman olduğu kaydına karşı çıkmaktadırlar. Onlar, Thamar'ın Müslüman olmadığını, Thamar yerine Eflâkî'de kaydedildiği üzere Gürcü Hatun olarak anıldığını, Alâeddin Keykubad'ın eşinin İslam'a geçince Mahperi Hatun ismini alması örneğindeki gibi bir durumun vuku bulmadığını, bu

⁵⁴ Kartlis Tskhovreba, *a History of Georgia*, (Tbilisi: Artanudji Publishing, 2014), 267; <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/5236>; <https://www.britishgeorgiansociety.org/become-a-guardian-angel-of-vardzia/>; Manastır kompleksi hakkında detaylı bilgi için bk. Həsən Bəy Rumlu Əhsənüt-Təvərix (Tarixlərin Ən Yaxşısı), (Kastamonu: Uzunlar Kopyalama Merkezi, 2017), 554-555.

⁵⁵ Speros Vryonis Jr., "Another Note on the Inscription of the Church of St. George of Beliserama", *Byzantina* 9 (1977), 16-18, 22; Şükürov, "Harem Hristiyanlığı", 142.

⁵⁶ Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, çev. D. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2014), 354; Murat Keçiş, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler (1204-1404)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 56.

⁵⁷ Ebu'l-Ferec, *Tarih*, 537-538; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti* (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2005), 350.

sebeple de Thamar'ın din değiştirmediyini yazmışlardır.⁵⁸ Ancak burada Eflâkî'nin kaydının menkıbevî bir eserde yer almasına karşın Ebu'l-Ferec'in eserinin ciddi bir vakanüvis çalışması olması, Ebu'l-Ferec'deki kaydın daha doğru olduğu sonucuna bizleri götürmektedir. Ayrıca Süryani bir yazar olarak Ebu'l-Ferec'in Hristiyan kimliğine rağmen bu durumu kaydetmesi de çıkarımımızı desteklemektedir.

Yukarıda açıkladığımız üzere Thamar'ın Müslüman olması kilisedeki Thamar'ın farklı bir kişi olduğu sonucunu çıkarmaktadır ki aşağıda sıralanacak başka sebepler de durumu desteklemektedir. Zira Sultan II. İzzeddin Keykâvus Gürcü Hatun'un oğlu olan kardeşi II. Alâeddin Keykubad'ı diğer kardeşi Rükneddin Kılıç Arslan ile bir olup öldürtmüşlerdi. II. İzzeddin Keykâvus kardeşi Alâeddin'i Mengü Han'a göndermişti ve oradan tek sultan olarak dönme ihtimali bu sonucu doğurmuştu.⁵⁹ Bu durumda Sultan II. Gıyâseddin Mesud'un babası, Thamar'ın oğlunu, yani amcasını öldürtmüştü. Taht rekabetlerinin yoğun ve kanlı geçtiği böyle bir durumda Thamar'ın bir kiliseye yardım etmesi, ancak burada bağımsızlığı oldukça sarsılmış olan sultanın kitabede isminin kendi ismiyle anılması çok mantıklı gelmemektedir. Bu nedenle bahsedilen Thamar'ın II. Gıyâseddin Keyhusrev'in eşi değil belki onunla gelmiş başka bir Thamar olması mümkündür. Zira İbni Bibi'nin de bahsettiği gibi Thamar, Gürcü emîrler ve aznavurlarla (beylerle) gelmiş, 1238'de evlilik gerçekleşmişti.⁶⁰ Ayrıca Thierryler ve Konyalı, Thamar isminin Gürcistan Kraliçesi'nden (1184-1213) sonra Anadolu'da meşhur/moda olduğunu belirtmişlerdir ki yukarıda biz de bu durumu vurgulamıştık.⁶¹ Diğer yandan Thamar'ın sultan ile evlilik tarihi 1238 olup bu tarihlerde 15 yaşlarında olmalıdır. Kilisenin yapılış tarihi ise 1283 yılından sonradır, bu durumda kilisenin yapılış tarihinde Gürcü Hatun 60 yaşlarında olmalıdır. Halbuki 1277 yılından sonra ondan kaynaklarda bahsedilmemesi, öldüğünü düşündürmektedir.⁶² Bu durumda görülmektedir ki kilise bânîsi Thamar, Gürcü Hatun olarak da anılan sultan eşi Thamar değildir. Diğer yandan Gürcü Hatun'un Vezir Muineddin Pervâne ile evlenmesi⁶³ kaynaklarda yer bulurken Basil ile evlenmesi çok daha büyük bir hadisedir. Önce Selçuklu sultanının eşi, daha sonra büyük vezirin eşi olan bu kişinin muhtemelen gayrimüslim olan başka bir kişiyle evlenmesi mutlaka kaynaklarda dikkat çekici bir nokta olarak yer alırdı diye düşünmekteyiz. Sultan II. Gıyâseddin Keyhusrev'le evliliğinden ve sultanın ona yoğun ilgi duymasının sağladığı yararlarla Gürcü Hatun'un büyük nüfuz elde ettiği, yakınlarını yüksek mevkilere getirdiği bilinmektedir. Buradan yola çıkarak kilisedeki Thamar'ın muhtemelen yine Gürcü asıllı olduğu, Gürcü Hatun ile Selçuklu sarayına geldiği, onun yardımıyla yüksek gelirler, mülkler elde ettiği, Basil ile burada evlendiğini tahmin etmekteyiz. Kıyafetlerinin de Bizans tarzında olması eşyle ilgili olmalıdır.

Bağışçı fresklerinde tasviri bulunan bir diğer kişi Basil'in hem dinini ve etnisitesini hem de mesleğini tespit etmek oldukça güç olmakla beraber bazı tezler ileri sürülebilir.⁶⁴ Öncelikle Basil'in

⁵⁸ Vryonis, "the Church of St. George", 19-22; Şukurov, "Yakuplar", 227; Şükürov, "Harem Hristiyanlığı", 142, 149; İlgili kayıtlar için bk. Mevlânâ Celâleddin, *Mektuplar*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı (İstanbul: İnkılâp Yayınevi 1999), 237-238; Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 129, 243, 348-353.

⁵⁹ Ebu'l-Ferec, *Tarih*, 559-560; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 30; Türkiye Selçuklularındaki siyaseten katl meselesi için bk. Feda Şamil Arık, "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Siyaseten Katl (1075-1243)", *Belleten* 63/236 (Nisan 1999), 43-94.

⁶⁰ İbni Bibi, *Selçuknâme*, 467; Ömer Subaşı, "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Güçlü Bir Kadın: Gürcü Hatun Tamara", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 13/33 (2016), 389.

⁶¹ Thierry, *Nouvelles Églises*, 206; Konyalı, *Aksaray Tarihi*, 2899-2900.

⁶² Subaşı, "Gürcü Hatun Tamara", 397.

⁶³ el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 142; Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 353; Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Subaşı, "Gürcü Hatun Tamara", 394-395.

⁶⁴ Burada belirtmekte yarar var ki Erkiletlioğlu ile Güler'in kaleme aldığı eserde Basil'in fotoğrafı II. Mesud'un freski olarak kaydedilmiştir. Ancak yukarıdaki izahattan da anlaşılacağı üzere bu fresk Basil'e aittir. Bk. Erkiletlioğlu-Güler, *Sikkeler*, 237.

kitabeden hareketle Thamar'ın eşi olduğu yönünde yorumlar vardır. Thierry'ler ile aynı yıl bölge kiliseleri hakkında makale kaleme alan Lafontaine-Dosogne kitabeden hareketle Basil'i Thamar'ın eşi olarak yazmıştır⁶⁵ ve Ötüken de aynı fikirdedir.⁶⁶ Şükürov ise biraz daha temkinli yaklaşarak Basileios (Yakup)'un Thamar'ın yakını olduğunu ileri sürmüştü,⁶⁷ fakat başka bir makalesinde bu fikirden vaz geçmiştir. Zira o, Basil'in Bizanslı diplomat olduğunu ileri sürmesiyle, Thamar'ın ise yüksek bir ihtimalle Gürcü olmasıyla bir akrabalık bağı düşünmemizi zorlaştırmaktadır.⁶⁸ Biz ise burada Basil'in Rum kökenli bir kişi ve Thamar'ın eşi olduğunu tahmin ettiğimizi söyleyebiliriz.

Basil'in mesleği konusunda da bir birlik söz konusu değildir. Konyalı ve Thierry'ler Selçuklu ordusunda Hristiyan birliklere başkanlık eden Hristiyanların komutanlık yaptığını, kitabedeki Amir Arzès'in de bu nedenle böyle isimlendirildiğini belirtmektedirler. Hatta bu kişinin bu yöredeki Hristiyan nüfustan oluşan orduya sahip bir komutan olmasının yüksek ihtimal olduğunu yazarlar ve Ötüken de aynı fikirdedir.⁶⁹ Ancak Vryonis, kitabede geçen Yunanca “ἀμὴρ αὐτῆς” ifadesini Selçuklu sarayında yüksek bir mevkide bulunan görevli olarak belirlemiştir.⁷⁰ Shukurov ise Basil'in sarığına ve Müslüman kıyafetlerini giymiş olmasına rağmen Bizans için çalışan bir diplomat olduğunu vurgular ve bu kişinin İmparator II. Andronikos tarafından Sultan II. Gıyâseddin Mesud'a gönderilmiş olabileceğini belirtir.⁷¹ Lafontaine-Dosogne ise Thamar ve Basil'in Trabzon Komnenleri ile bir bağlantılarının olabileceğini öne sürer.⁷² Ancak bu dönemde esasında Trabzon ile Konstantinopol ilişkilerinin çok iyi olmadığı, rekabet halinde oldukları bilinmektedir. Bundan ötürüdür ki kilisenin duvarında Bizans imparatorunun adının olması nedeniyle ileri sürülen bağlantının düşük ihtimal olduğunu düşünmekteyiz. Kilisenin girişindeki T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Aksaray Müze Müdürlüğü'nün 2018 tanıtım yazısında ise Basil'in “*Özel askerî kuvvetlerini yetiştirmesi için kendisine tımar arazisi verilmiş komutan...*” olduğu yazmaktadır.

Biz, Basil'in Selçuklu sarayında Rum kökenli yüksek memuriyete sahip bir kişi olduğunu düşünmekteyiz. Ancak böyle olunca bu kişi hakkında daha farklı sorular gündeme gelmektedir. Basil ihtida ettiyse, ki sarık ve kıyafetine bakınca böyle olduğu izlenimi vermektedir, yeni bir isim alması gerekirdi. Tam tersi Müslüman olmadan Selçuklu sarayında çalıştıysa, ki bunun pek çok örneği vardır, kıyafetlerinin İslâmî tarzda olması şaşırtıcıdır. Bu soruların cevabını bulmak ne yazık ki hiçbir zaman mümkün olamayacaktır. Zira Selçuklu bir arada yaşam pratiklerine baktığımızda her iki durumun da olabirliğine dair örnekler mevcuttur. Gayrimüslim olarak kalıp Selçuklu sarayında üst düzey memuriyette görev yapan kişilerin olduğu veya gayrimüslimlerin giymeleri gereken Müslümanlardan ayırt edici şekilde kıyafetler konusunda sıkı tedbirlerin uygulanmadığı bilinmektedir.⁷³ Bu nedenle ancak bir tahminde bulunmak mümkündür, bizim tahminimiz ise Basil'in

⁶⁵ Lafontaine-Dosogne, “Nouvelles Notes Cappadociennes”, 150, 152.

⁶⁶ Ötüken, *Ihlara Vadisi*, 6-8.

⁶⁷ Şükürov, “Harem Hristiyanlığı”, 146.

⁶⁸ Şukurov, “Yakuplar”, 226-227, 231; Basil'in ikinci adı “Giagoupés”dir (Yakup?). Bk. Konyalı, *Aksaray Tarihi*, 2899.

⁶⁹ Thierry, *Nouvelles Églises*, 205; Konyalı, *Aksaray Tarihi*, 2899; Ötüken, *Ihlara Vadisi*, 8, 56; https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/aksaray/gezilecek_yer/kirkdamalti-klse.

⁷⁰ Vryonis, “the Church of St. George”, 12; Vryonis, *Küçük Asya'da Orta Çağ Helenizminin Çöküşü*, 549.

⁷¹ Şukurov, “Yakuplar”, 226-227, 230, 231; Bir diğer yorum ise Laurent'ten gelmiştir. O, Basil'i Danişmendli prensinin soyundan bir Hristiyan olarak açıklamış, Vryonis de Türk aristokratlarının açıkça bir İslam devletinde Hristiyanlığa geçebileceğini ve geçtiğini belirterek bunun olamayacağını vurgulamıştır. Bk. Laurent, “l'Inscription de l'Église Saint-Georges de Beliserama”, 369; Vryonis, “the Church of St. George”, 12-13.

⁷² Lafontaine-Dosogne, “Nouvelles Notes Cappadociennes”, 153.

⁷³ Gayrimüslimlerin bu dönem kılık kıyafetleri ile ilgili bilgi için bk. Nazlı Altunsoy, *Türkiye Selçukluları Döneminde Gayrimüslimler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021), 79-81.

ihtida etmeden Selçuklu idaresinde bulunduğu, ancak üst bir kimlik ve aidiyet duygusuyla⁷⁴ Müslüman kıyafetlerini tercih ettiği, Selçukluların da kıyafet konusunda müdahalelerde bulunmadığı yönündedir. Lafontaine-Dosogne farklı bir yorum daha ileri sürüp Basil'in Hristiyanlığa geçmiş bir Türk olabileceğini belirtir.⁷⁵ Ancak bu yorum oldukça düşük bir ihtimaldir. Yazar Selçuklular zamanında din değiştirme durumlarının oldukça yoğun olmasından hareketle bu yorumu yapmış olabilir, fakat bu durumlarda genellikle Türkçe ad üzerine getirilen Rumca eklerle isimlerin verildiği, Turkopol diyerek genelde belirtildiğini görmekteyiz. Bu nedenle bu yorum oldukça düşük bir ihtimal olarak görünmektedir. Ayrıca din değiştirip ismini de hemen bırakan bir kişinin kıyafetlerini eski dinine göre giymesi de mantıklı gelmemektedir

SONUÇ

Anadolu'nun derin bir sosyokültürel dönüşüm yaşadığı Selçuklu çağında halkın nasıl uygulamalara tabi olduğu, özellikle dinlerini yaşamadaki hürriyetlerini nasıl kullandıkları kiliseler üzerinden izlenebilmektedir. Yukarıda örnekleri verilen kiliselere bakarak rahatlıkla Selçuklu Anadolu'sunda kiliseler inşa edilebildiği, kiliselerin tamirlerinin mümkün olup fresklerle süslenebildiği, kişilerin gelirlerini veya mülklerini istedikleri yönde kullandıklarını, din adamlarının ve yapı ustalarının Bizans İmparatorluğu ile ilişkilerinin kesilmeyip devam ettiği ve tüm bunlara bölgedeki hâkim güç olan Selçuklu Devleti'nin izin verdiği anlaşılmaktadır. Lafontaine-Dosogne Akmanastır'da ve Kırkdamaltı Kilisesi'nde II. Gıyâseddin Mesud'un isminin geçmesini: “*Bu durum aynı zamanda Selçukluların Hristiyanlara karşı hoş görüşünün yeni bir göstergesidir.*” şeklinde yorumlamıştır.⁷⁶ Ayrıca sadece saray kiliselerinde değil sıradan halkın da bu serbestiyete sahip olduğu verilen örneklerle görülmektedir. Bu örnekler yoğun değişim ve dönüşüm sürecinde halkın gündelik hayatında büyük değişimler yaşamadığını, kendi tercihleri doğrultusunda yaşayabildiklerini göstermesi nedeniyle önemlidir ve böylece geçiş sürecinin daha az sancılı olduğu görülmektedir.

Kırkdamaltı (Saint George) Kilisesi beraberinde pek çok soruyu getirmiş olsa dahi bahsedilen Selçuklu politikasına dair belki de en net göstergedir. Çalışmamız; öncelikle Sultan II. Gıyâseddin Mesud'un isminin kitabede geçmesi ile Selçukluların oldukça güçten düşmüş olmasına ve Moğol hakimiyetine girmesine rağmen Anadolu'da üst siyasî güç olarak görülmeye devam ettiğini veya halk tarafından kabul gördüğünü göstermektedir. Sultan ile imparatorun isimlerinin yan yana geçmesi Türkiye Selçuklu Devleti-Bizans İmparatorluğu ilişkilerinin Selçukluların son dönemlerinde de iyi olduğunu ortaya koymaktadır.

Kilisede bağışçı olarak resmedilip ismi geçen Thamar'ın Vryonis ve Şükürov'un kaydettiği II. Gıyâseddin Keyhusrev'in eşi olmadığı, başka bir Thamar olduğu ulaşılan sonuçlardandır. Gürcü asıllı bir Hristiyan olması ve kendine ait mülklerin varlığı da bize çok şey anlatmaktadır; bu dönemde şahısların kendilerine ait bağları, mülkleri olabilmektedir ve istedikleri yönde tasarruf hakkına sahiplerdir. Basil'in ise Selçuklu sarayında üst düzey memur olduğu varsayıldığında gelirlerini rahatlıkla bir kiliseye bağışladığını, buna izin verildiğini görmekteyiz. Ancak muhtemelen Hristiyan kimliğini korumasına karşın İslâmî kıyafetler tercih etmesi dönemin yönelimini göstermektedir. Tüm bunlardan yola çıkarak Selçuklu Devleti'nin ağır siyasî bunalım ortamında dahi inşa ettiği bir arada yaşam siyasetine taviz vermeden devam ettiğini söyleyebiliriz. Bu Selçuklu politikası ve bir medeniyet kurma iddiası Anadolu'da iki binden fazla maddî kültür eserinin hayat bulmasını sağlamıştır. Bu

⁷⁴ İbn Haldun, *Mukaddime I*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1988), 465-469; Lafontaine-Dosogne de Basil'in kıyafeti ile ilgili yorumunda Hristiyanların Anadolu'nun yeni fatihlerinin kılığına girdiklerini söylemektedir Lafontaine-Dosogne, “Nouvelles Notes Cappadociennes”, 152.

⁷⁵ Lafontaine-Dosogne, “Nouvelles Notes Cappadociennes”, 153.

⁷⁶ Lafontaine-Dosogne, “Nouvelles Notes Cappadociennes”, 152.

eserlerde görülen estetik kaygı ve üslup da onların toplumun tüm katmanlarını kapsayıcı hassasiyetlerini göstermesi açısından önemlidir.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

KAYNAKÇA

- 2013 Aksaray İli Doğa Turizmi Master Planı 2013-2023. Orman ve Su İşleri Bakanlığı 8. Bölge Müdürlüğü Aksaray Şube Müdürlüğü, 2013.
- Ahmed Eflâkî. *Ariflerin Menkabeleri*. çev. Tahsin Yazıcı. İstanbul: Kocabı Yayınları, 2011.
- Altunsoy, Nazlı. *Türkiye Selçukluları Döneminde Gayrimüslimler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021.
- Anonim *Selçuknâme*. çev. H. İbrahim Gök-Fahrettin Coşkun. Ankara: Atıf Yayınları, 2014.
- Arik, Feda Şamil. “Türkiye Selçuklu Devleti’nde Siyaseten Katl (1075-1243)”. *Belleten* 63/236 (Nisan 1999), 43-94. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ttkbelleten/issue/60534/889973>
- Ateş, Erhan. “Kraliçe Tamara (Tamar) Devri (1184-1213) Gürcü Dış Politikası ve Bölgedeki Yansımaları”. *Tarih İncelemeleri Dergisi* 32/2 (2017), 363-390. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/401757>
- Birinci, Ayla-Feyzoğlu, T. Emre. “Kapadokya Bölgesi Kiliselerindeki Fresklerin Seramik Yüzeylerde Yorumu”. *ULAKBİLGE* 43 (Aralık 2019), 881-888.
- Brosset, M. Felicite. *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*. çev. Hrand D. Andreasyan. haz. Erdoğan Merçil. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.
- Bryer, Anthony-Winfield, David. *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontus*, Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1985. https://www.greekmos.ru/wp-content/uploads/2020/02/epdf.pub_byzantine-monuments-and-topography-of-the-pontos-v.pdf
- Budak, Ayşe. *Mimarsız Mimarlık Kapadokya Bölgesi Kaya Oyma Camileri*. Konya: Literatürk Academia Yayını, 2018.
- Davun, Banu-Albayrak, Yusuf. “Aksaray İhlara Vadisindeki Yılanlı Kilise’de Bulunan Yılanlı Fresko ve Fresko’nun Estetik Analizi”. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 50 (Yaz 2021), 285-302.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî. *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*. çev. A. Sait Aykut. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000.
- Ebu’l-Ferec, Gregory (Bar Hebraeus). *Ebu’l-Ferec Tarihi I-II*. çev. Ö. Rıza Doğul. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- el-Hüseyin b. Muhammet b. Ali el-Ca’feri el-Rugadi İbni Bibi. *el-Evâmirü’l-Alâiyye fi’l-umûri’l-Alâiyye Selçuknâme*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Erkiletlioğlu, Halit-Güler, Oğuz. *Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1996.
- Eyice, Semavi. “Konya ile Sille Arasında Akmanastır Manâkıb al-‘ârifin’deki Deyr-i Eflatun”. *Şarkiyat Mecmuası* 6 (1966), 135-160, I-XII. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/10483>
- Eyice, Semavi. “Konya’nın Alaeddin Tepesinde Selçuklu Öncesine Ait Bir Eser: Eflatun Mescidi”. *Sanat Tarihi Yıllığı* 4 (1970), 269-302. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusty/issue/34600/382114>
- Hamdullâh Müstevfi Kazvîni. *Târîh-i Güzide (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*. ed. Erkan Göksu. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015.
- Hasluck, F. W.. *Sultanlar Zamanında Hıristiyanlık ve İslam II*. çev. Timuçin Binder. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013.
- Hâsân Bâyy Rumlu. *Əhsənüt-Təvârix (Tarixlərin Ən Yaxşısı)*. Kastamonu: Uzunlar Kopyalama Merkezi, 2017. <https://ia601502.us.archive.org/3/items/AhsanUt-Tawarikh-HasanBegRumluTurkiTarjuma/1732->

- [Ehsenut Tevarix-Tarixlerin En Yaxshisi-1404-1578-Hesenbey Rumlu-2017-661s.pdf](#). Erişim 02 Aralık 2022.
- <https://jenikirbyhistory.getarchive.net/amp/topics/tamar+of+georgia>. Erişim 01 Aralık 2022.
- <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/5236/>. Erişim 01 Aralık 2022.
- https://www.academia.edu/2774508/Palace_churches_of_the_Anatolian_Seljuks_tolerance_or_necessity_Byzantine_and_Modern_Greek_Studies_33_2_2009_148_167
- <https://www.britishgeorgiansociety.org/become-a-guardian-angel-of-vardzia/>. Erişim 02 Aralık 2022.
- <https://www.jstor.org/stable/pdf/44169074.pdf>
- <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/aksaray/gezilecekyer/kirkdamalti-klse>. Erişim 05 Ekim 2022.
- <https://www.ulakbilge.com/makale/pdf/1576227177.pdf>
- İbn Haldun. *Mukaddime I*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1988.
- Karamaouna, Nota vd. “Female Donors in Thirteenth-Century Wall-Paintings in Cappadocia”. *Female Founders in Byzantium and Beyond*. International Colloquium, September 23-25, 2008. Institut für Kunstgeschichte. University of Vienna, Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte 60 (2012), 231-242. <https://doi.org/10.7767/wjk-2012-0121>
- Kartlis Tskhovreba. *a History of Georgia*. Tbilisi: Artanudji Publishing, 2014. <http://science.org/old/books/Kartlis%20cxovreba/Kartlis%20Cxovreba%202012%20Eng.pdf>. Erişim 01 Aralık 2022.
- Keçiş, Murat. *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler (1204-1404)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Kerîmüddîn Mahmud Aksarayî. *Müsâmeretü'l-Ahbar*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Konyalı, İ. Hakkı. *Âbideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi (3. Cild)*. İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası, 1975.
- Lafontaine-Dosogne, J.. “Nouvelles Notes Cappadociennes”. *Byzantion*, 33/1 (1963), 121-183.
- Laurent, V.. “L’Inscription de l’Église Saint-Georges de Beliserama”. *Revue des Études Byzantines* 26 (1968), 367-371. https://www.persee.fr/doc/rebyz_0766-5598_1968_num_26_1_1413
- Mevlânâ Celâleddin. *Mektuplar*. çev. Abdülbaki Gölpınarlı. İstanbul: İnkılâp Yayınevi, 1999.
- Mıynat, Ali. “Türkleşme Sürecinde Kuzey-Doğu Anadolu’da İlk Sikke Basım Faaliyetleri: Bazı Nadir Saltuklu ve Mengüceklî Sikkeleri Üzerine Değerlendirmeler”. *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXXIV/2 (2019), 667-686. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/892384>
- Mıynat, Ali. “Yeni Bulgular Işığında İlk Danişmendli Sikkeleri ve Danişmendli Malatya Melikleri Tarafından Bastırılan Sikkeler”, *Uluslararası Malatya’nın Fethi ve Danişmendliler Sempozyumu-Bildiriler*. Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları, 2020, 138-162.
- Mülâyim, Selçuk. “Fresk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/199-200. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Nacar, Tamer. *Nevşehir Açık Hava Müzelerinde Bulunan Fresklerin Figür İncelemesi ve Sembolik Anlamları*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Güzel Sanatlar Eğitimi Anabilim Dalı, Resim-İş Eğitimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Ocak, A. Yaşar. “XIII-XV. Yüzyıllarda Anadolu’da Türk-Hristiyan Dinî Etkileşimler ve Aya Yorgi (Saint Georges) Kültü”. *Belleten* 55/214 (Aralık 1991), 661-673. <https://belleten.gov.tr/tam-metin/2202/tur>
- Oral, M. Zeki. “Aksaray’ın Tarihi Önemi ve Vakıfları”. *Vakıflar Dergisi* 5 (1962), 223-240. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mutefekkir/issue/10773/130231>
- Ousterhout, Robert G.. *Visualizing Community Art, Material Culture, and Settlement in Byzantine Cappadocia*. Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2017.
- Ötüken, S. Yıldız. *Ihlara Vadisi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Tanıtma Eserleri, 1990.
- Pachymères, Georges. *Relations Historiques I-III*. edisyon giriş ve notlar Albert Failer, çev. Vitalien Laurent. Paris: Société d’Édition, 1984. https://ia601706.us.archive.org/10/items/cfhh-11.1-nicetae-choniatae-historia/CFHB%2024.1_Pachymeres%2C%20Book%201-3.pdf

- Pachymérès, Georges. *Relations Historiques X-XIII*. edisyon çev. ve notlandıran Albert Failer. Paris: Institut Français d'Études Byzantines, 1999. https://ia801706.us.archive.org/10/items/cfhh-11.1-nicetae-choniatae-historia/CFHB%2024.4_Pachymeres%2C%20Book%2010-13.pdf
- Sille, Konya: T.C. Konya Valiliği İl Kültür Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2015. https://konyakultur.gov.tr/images/uploads/files/Sille_Brosuru.pdf
- Simon de Saint Quentin. *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*. çev. Erendiz Özbayoğlu. Alanya: Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2006.
- Subaşı, Ömer. "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Güçlü Bir Kadın: Gürcü Hatun Tamara". *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 13/33 (2016), 384-401. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mkusbed/issue/19579/209096>
- Sümer, Faruk. "Keykâvus II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/354-356. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Şahna, Hülya. *Kapadokya Bölgesi, İhlara Vadisi'ndeki Bizans Dönemi Kaya Mimarisini*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi ABD, Doktora Tezi, 2018. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî. *Mesâlikü'l-Ebsâr Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*. çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2014.
- Şukurov, R. M.. "Yakuplar: Bizans Hizmetindeki Türk Soyu". çev. Ayşe Dietrich. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 21/21 (2007), 221-243. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/otam/issue/11082/132343>
- Şükürov, Rüstem. "Anadolu Türkmenlerinin Kimliğinde Hristiyan Unsurlar (XII-XIII. Yüzyıllar)". çev. Aslıhan Şengün. *Türk Bizans İlişkileri ve Anadolu'nun Türkleşme Süreci*, haz. İvan Pavli-Badegül Can Emir. 9-52. İstanbul: Kültür Bilimleri Akademisi Yayınları, 2016.
- Şükürov, Rüstem. "Bizans Dünyasının Doğu Sınırları: Prosopografik Bir Bakış Açısı". çev. Mahmut Kaya. *Türk Bizans İlişkileri ve Anadolu'nun Türkleşme Süreci*, haz. İvan Pavli-Badegül Can Emir. 227-264. İstanbul: Kültür Bilimleri Akademisi Yayınları, 2016.
- Şükürov, Rüstem. "Harem Hristiyanlığı: Anadolu Selçuklularının Bizans Kimliği". çev. Eda Havva Tan Metreş. *Türk Bizans İlişkileri ve Anadolu'nun Türkleşme Süreci*, haz. İvan Pavli-Badegül Can Emir. 135-166. İstanbul: Kültür Bilimleri Akademisi Yayınları, 2016.
- Şükürov, Rüstem. "İspir ve Bayburt Kalelerindeki Kiliseler: Harem Hristiyanlığının Kalıntısı mı?". çev. Orçun Alpay. *Türk Bizans İlişkileri ve Anadolu'nun Türkleşme Süreci*, haz. İvan Pavli-Badegül Can Emir. 333-348. İstanbul: Kültür Bilimleri Akademisi Yayınları, 2016.
- Tekinalp, V. Macit. "Palace Churches of the Anatolian Seljuks: Tolerance or Necessity?". *Byzantine and Modern Greek Studies* 33/2 (2009), 148-167.
- Teoman, Betül-Teoman, Gültekin. "Malatya'da Basılmış, Danişmendli ve Anadolu Selçuklu Sikkeleri". *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/1 (2016), 49-66. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/inijoss/issue/28896/420090>
- Thierry, Nicole et Michel. *Nouvelles Églises Rupestres de Cappadoce*. Paris: Librairie C. Klincksieck, 1963.
- Turan, Osman. "Les Souverains Seldjoukides et Leurs Sujets Non-Musulmans". *Studia Islamica* 1 (1953), 65-100. https://www.jstor.org/stable/1595010#metadata_info_tab_content
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2005.
- Vryonis Speros Jr.. *Küçük Asya'da Orta Çağ Helenizminin Çöküşü ve 11. Yüzyıldan Başlayarak 15. Yüzyıla Kadar İslamlaşma*. çev. İdem Erman. İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2020.
- Vryonis, Speros Jr.. "Another Note on the Inscription of the Church of St. George of Beliserama". *Byzantina* 9 (1977), 9-22. <https://ejournals.lib.auth.gr/BYZANTINA/article/view/747>
- Yörük, Doğan. *XVI. Yüzyılda Aksaray Sancağı: 1500-1584*. Konya: Tablet Kitabevi Yayınları, 2005.